

નારી સંઘર્ષની ગાથા : 'મુક્તિ-વૃત્તાંત'

(મુક્તિ-વૃત્તાંત, આત્મકથા, અરુણોદય પ્રકાશન, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ-જાન્યુઆરી-૨૦૧૬, પૃષ્ઠ-૧૯૨, મૂલ્ય-૧૮૦)

‘અકળાવનારી પરિસ્થિતિમાં વાર્તાલેખને મને સંભાળી છે’ (શબ્દસૃષ્ટિ-ટીપોત્સવી વિશેષાંક, ઓક્ટોબર-નવેમ્બર, ૨૦૦૯, પૃ.૨૮૭) વાર્તાની કેફિયત આપતાં ઉપરના શબ્દો હિમાંશી શેલતે કહ્યાં છે. આધુનિકોત્તર વાર્તાના વિકાસમાં હિમાંશી શેલતનું નામ પ્રથમ હરોળમાં મુકવું પડે. આ વાર્તાકારે વાર્તાને નવો ઘાટ, વસ્તુ, ટેકનિક, સચોટ ભાષા તથા નારીનાં જીવનના અવનવા પાસાંને સચોટતાથી આલેખ્યાં છે. અનુસ્નાતકના અભ્યાસક્રમમાં હિમાંશી શેલતની વાર્તાઓ હતી, તે સમયથી હિમાંશી શેલત મારા ગમતા વાર્તાકારોમાંના એક છે, તેમના જીવન વિષેની થોડીક બાબતો જાણી હતી, આજે ‘મુક્તિ વૃત્તાંત’ આત્મકથા જોતા હું મારી જાતને રોકી શક્યો નહીં.

‘મુક્તિ-વૃત્તાંત’ આત્મકથા ટી.વી. સમાચારમાં આત્મહત્યા કરતી મોડેલના સમાચારથી શરૂ થાય છે. સમાચાર જોયા પછી ભીતર ચાલેલા વિચારો સંદર્ભે પોતાની જાત સાથે સંવાદ થાય છે તે સંવાદમાં આત્મકથા લખવાનો વિચાર દૃઢ થાય છે. પરિણામરૂપે નોંધે છે કે, ‘... છેલ્લું છેલ્લું જોઈ લેવું છે કે કેટલાં પ્રામાણિક થઈ શકાય છે, અને કેટલાં નિખાલસ ! આ પણ એક પ્રકારનો બારડાન્સ. બધાં જોતા હોય ત્યારે અજવાળામાં ખુલ્લાં થઈ ઊભાં રહેવાની તાકાત કેવીક છે, જોઈએ તો ખરાં! મુક્તિ જેવી તેવી, ઢોળ ચડાવ્યા વિનાની અને રંધો ફેરવ્યા વગરની. બસ એની જોડે આંખ મેળવવાની ઈચ્છા છે.’(પૃ.૨) તે ઉપરાંત નોંધે છે કે, ‘મારે મારા સંબંધોની સચ્યાઈને ચકાસવી છે, અને કામની નક્કરતા ને પણ...’(એજન, પૃ.૨) આમ જાત સાથેના સંવાદથી અને ટી.વી. સમાચારથી નાટ્યાત્મક રીતે- પરંપરાગત ઢબથી જુદી રીતે આત્મકથાનો આરંભ થાય છે.

‘મુક્તિ-વૃત્તાંત’ આત્મકથાનું શીર્ષક લેખિકાના બાળપણનું ખૂબ ઓછું જાણીતું નામ ‘મુક્તિ’ પરથી રાખ્યું છે. તેનો અણસાર ભાવકને આરંભમાં જ આવી જાય છે. પોતાના નામ વિષે તે કહે છે કે, ‘હું મુક્તિ સુડતાળીસમાં જન્મી એટલે સ્વતંત્રતાને વધાવવા પાડેલું મારું પહેલું નામ. રાશી નામ મળ્યું એ પાછળથી.’ (પૃ. ૪) બાળપણના પ્રસંગોમાં પોતે અભ્યાસમાં- ગણિત વિષય પ્રત્યેની રૂચી સંદર્ભે નિખાલસપૂર્વક નોંધે છે કે, ‘ગણિતને સંબંધ છે ત્યાં લગી મેં ખરેખર ચકલીઓ જ ચીતરીને આકાશમાં ઉડાવી છે, બધું ભણી લીધા પછીયે ! ભણતી હતી ત્યારે ગણિત ન આવડ્યાનો રંજ નહોતો. અને આજે ભણી પરવારી ત્યારેય એ રંજ નથી’ (પૃ.૫) ગણિત વિષય ન આવડતો હોવાનો એકરાર કરતી મુક્તિ પાછળથી અધ્યાપક અને ગુજરાતી ભાષાની સર્જક બને છે, તેમાં તેમની લગન, અભ્યાસનું પરિણામ દર્શાવે છે.

પરિવારના સભ્યોમાં દાદાજી- 'કાલિદાસ શેલત' દૈનિકના (પ્રતાપ-લોકશક્તિ) તંત્રી હતા. ઘરમાં સૌથી વધુ માન દાદાજીનું હતું. ઘરને પણ તે એટલી ચીવટથી સાચવતાં હતા. મુક્તિને પણ એટલું જ માન આપતા હતા. પત્રકારત્વ સાથેના જોડાણને કારણે ઘરમાં પુસ્તકોનું આવન-જાવન હોવાથી અભ્યાસમાં ઘણો ફાયદો થયો છે. પોતાને સંસ્કૃત વિષય શીખવવા શિક્ષકને ઘરે દાદાજી બોલાવતા હતા. દાદાજીની વિદ્યાપ્રીતિ પોતાનામાં ઉતારી છે, તે તેમને સ્વીકાર્યું છે.

દાદાજી જેવાં વડીલ વ્યક્તિની મહત્વતા દર્શાવતા હિમાંશી શેલત દાદાજીને દવાખાનામાં દાખલ કર્યા હતા તે સમયે મહેતા સાહેબ(કે.સી. મહેતા)ને બોલાવીને દાદાજી જે કહે છે તે પ્રસંગ વર્ણવ્યો છે. તેમને લખ્યું છે કે, 'ઇન્દુ બહુ ભલો ને સરળ છે, એને લોકો બનાવી જશે એટલે એને જાળવજો. અને આ છોકરી તમને બહુ માને છે, એને તમારે માટે ખૂબ ભાવ છે, એનું ધ્યાન રાખજો...'

આખાથે પરિવાર અને સ્નેહીમિત્રો વચ્ચે દાદાજી આવું પૂરી સ્પષ્ટતાથી બોલ્યા હતા. કુટુંબની વીસ-એકવીસ વર્ષની છોકરીની લાગણીનો આવો આદર કરનાર દાદાજી સદ્ભાગીને જ મળે. હૃદયના આવા પારખુ વડીલો મળવા સહેલ નથી.' (પૃ.૨૩) પોતાની લાગણી- સ્નેહનો આદર કરનાર વડીલ મળ્યાં, તે પોતાને સદ્ભાગી માને છે. એ જમાનામાં આવા વડીલ મળવા તે ખૂબ મોટી વાત કહેવાય!

તંત્રી તરીકેની દાદાજીની ભૂમિકા તેમના ગયા પછી કોઈ સારી રીતે નિભાવી શક્યું નથી. મહેતા સાહેબ વચ્ચેના સંબંધોને લઈને તથા પોતાના લગ્ન ન કરવા વિષે- જેવી બાબતોનો દાદાજીએ વિરોધ કર્યો હોય એવો એકપણ અણબનાવ આત્મકથાકારે વર્ણવ્યો નથી. દાદાજીના ગયા પછી બીજું કોઈ સમજી શક્યું હોય તો તે 'બા' છે. બા જીવ્યા ત્યાં સુધી લેખિકાને હરેક પળે સાથ આપ્યો છે. તેની નોંધ આત્મકથામાં કરી છે. આ ઉપરાંત 'કંઈક કહેવાનું હજી બાકી છે...' નામની કેફિયતમાં પણ તેમને બા વિષે નોંધ્યું છે કે, 'બા મારે મન આ પૃથ્વી પરની વહાલામાં વહાલી વ્યક્તિ. અમને છોડીને હમણાં ગઈ. એની જીવન પ્રીતિનો, ઉત્સાહનો, ચાહવાની પ્રબળ શક્તિનો, ઉદારતાનો અને વાંચન પ્રેમનો વગેરેનો મારા પર એનો જબરજસ્ત પ્રભાવ છે' (સર્જન પ્રક્રિયા અને નારી ચેતના, સંપાદક-ઉષા ઉપાધ્યાય, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન્સ, અમદાવાદ, આવૃત્તિ-૨૦૦૫, પૃ. ૧૧૭) આમ, બાનો પ્રભાવ ને પ્રેમ બંનેય અંત લગી તે મેળવે છે. બાના ઋણમાંથી પોતે ક્યારેય મુક્ત થઈ શકે તેમ નથી, જેવો ભાવ ભાવકને સ્પર્શી જાય છે. પોતે લગ્ન કેમ કર્યાં નથી, તે સંદર્ભે જણાવે છે કે, 'દરેક સ્ત્રીમાં એક લાક્ષણિક માદા-female-હાજર હોય છે, અને એ સારા પ્રમાણમાં સક્રિય સુધ્યાં રહે છે. મારામાં એ કંઈક ઓછી સક્રિય અને વધારે સુષુપ્ત રહી.' (પૃ. ૩૯)

તે સિવાય લગ્ન ન કરવા પાછળ મહેતા સાહેબ સાથેના સંબંધો પણ કદાચ જવાબદાર હશે! એવું કહી શકાય. આ ઉપરાંત પોતાની આસપાસ સ્ત્રી-પુરુષ વચ્ચે થતા ઝઘડા તથા કેવળ પુરુષનું સ્ત્રીના 'શરીર'ને જરૂરિયાત મુજબ ઉપયોગ કરે છે, તેવું યુવાન સ્ત્રી મિત્રો દ્વારા જે જાણવા મળે છે, તે વિચાર પણ તેમને લગ્ન કરવા માટે ખટક્યો હશે, એવું કહી શકાય. આત્મકથામાં સ્ત્રી-પુરુષ વચ્ચેના જોવા મળતા સંબંધો વિષે, સ્ત્રીના

મનમાં ધર કરી ગયેલી સમાજગત રૂઢિઓ વગેરે બાબતો પરના વિચારોની અસર મુક્તિ પર જેવા મળે છે. તેના કેટલાંક ઉદાહરણ જોઈએ.

- ‘દસ-પંદર વર્ષના સહવાસ અને એક-બે સંતાનોના જન્મ પછી અલગ થયેલાં સ્ત્રીપુરુષોને હું વિસ્મયથી જોઈ રહેતી. પોતાની ગૂંચો ન ઉકેલી શકતાં અને પરિણામે સંતાનને મા કે બાપ, બેમાંથી એકની જ હૂંફ મળી શકે એવી બેહૂદી દશા ખડી કરતાં નારીનર મને અકળાવી મૂકતાં. આવું જ હતું તો શું જામ મારવા તમારી મૂર્ખતા અને ઉતાવળ પેલાં સંતાનોને માથે મારી? એમણે જન્મવા માટે કંઈ અરજીપત્રક આપ્યું હતું?’ (પૃ.૩૯)

-‘માતૃપદ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં લગી સ્ત્રી અધૂરી છે એ ખ્યાલને સમાજ અને પરિવારે ધૂંટીને એ હદે ઘેરો બનાવી દીધો કે ખુદ સ્ત્રીને પણ એ અપૂર્ણતા ખટકવા માંડે. મારી કેટલીક બુદ્ધિમાન વિદ્યાર્થીનીઓને મેં સંતાનને અભાવે બેહાલ થતી જોઈ છે.’(પૃ. ૪૦)

-‘વીસ –બાવીસની વયે બે-ચાર બહેનપણીઓનાં લગ્ન થઈ ચૂકેલાં અને એમની સાથે અંતરંગ વાતોમાં બાંધી મુઠ્ઠી ખૂલી ગઈ. પરણ્યા એટલે જાણે આપણા દેહ પરનો આપણો અધિકાર ડૂબ્યો સમજવો. આપણી –એટલે કે સ્ત્રીની – ભૂમિકા સામાવાળાની ‘જરૂરિયાત’ સ્વીકારવા જેટલી.’ (પૃ.૪૧)

-‘સોના-ચાંદી-હીરામાં અને કીમતી વસ્ત્રોમાં દટાયેલી સ્ત્રી મને અતિશય દયનીય લાગી છે. સફેદ વાળ અને કરચલીઓથી ડરતી, સારા નહીં દેખાઈએ તો વરની નજર બહાર ભટકશે એવી વાહિયાત ફિકરમાં જીવતી સ્ત્રી માટે કરુણભાવ જાગે.’ (પૃ.૪૧)

આ ઉપરાંત ગર્ભનિરોધ ક્રિયામાં, સેક્સવર્કસને માટે, બળાત્કારના ભોગમાં, દુર્વ્યવહારમાં વગેરે બાબતોમાં અપમાનિત સ્ત્રીનું ‘શરીર’ જ થાય છે. તેનાથી અંતે મળે છે માનસિક સંતાપ- વેદના જેવો સૂર આત્મકથામાંથી નીકળે છે. આ વિચારોથી પોતે નક્કી કરે છે કે, ‘મૈત્રી અને પ્રેમવશ કોઈ પુરુષ સાથે રહેવાનું પસંદ પડે, અને માત્ર એ કારણે લગ્ન થાય, તોયે બાળક તો નહીં જ.’ (પૃ.૪૦) આ નિર્ણય તે પાળે છે.

જે નારીના જીવનમાં પ્લેટફોર્મ પર રચનાતા બાળકોને પોતાના બનાવાની ઈચ્છા હોય તે સ્ત્રી કેવી રીતે સંતાન ઈચ્છે? તેમનું જીવન અનાથ બાળકોને તથા લાચાર સ્ત્રીઓને તે મદદરૂપ થવામાં વીત્યું છે. તેમાં જન્મ તારીખ વગરના બાળકોને શાળામાં દાખલ કરવા તથા શ્રમિક પરિવારની સ્ત્રીઓને મદદ કરવી, વગેરે પ્રસંગોમાં તેમનું યોગદાન જોઈ શકાય છે.

મુક્તિને એકવીસ વર્ષની વયે કોલેજમાં નોકરી મળી ગઈ હતી. કોલેજમાં નોકરી સમયના અનુભવો તથા પ્રિન્સીપાલ- મહેતા સાહેબ વચ્ચેના સંબંધોને લીધે, સાહેબ અને તેમની પત્નીને તથા પોતાને જે વેઠવાનું આવે છે, તે બાબતે આત્મકથામાં સહજ રીતે વર્ણવ્યું છે. તેમને આ સંબંધ માટેની લાગણી- આદરને સંતાડવાની જરૂર લાગી નથી. મહેતા સાહેબ જેવા ‘ગુણાનુરાગી’ માણસ પ્રત્યે અંત સુધી માન રહે છે, તે કહે છે કે, ‘જવાબદારીના ભાન સાથે, અને પરિવારને વિશ્વાસમાં લઈને બે વ્યક્તિ પરસ્પર સ્નેહ રાખે, એકમેકને સમજે, સમાજની બેહાલી ખંખેરવા

થોડાં સારાં સપનાં સાચવે, અને એને નક્કર રૂપ આપવા મથે, એમના થકી થોડાં સારાં કામો થાય, અને એ કામો માટેની ઉર્જા પણ એમને પોતાના મજબૂત સંબંધમાંથી જ મળે, તો એમાં ટીકાપાત્ર કશું જ ન હોય. આ જડ અને સંવેદનહીન, સ્વાર્થમાં રમમાણ લોકાચાર વચ્ચે, એકાદો રમણીય અને સુવાસિત સંબંધ પાંગરે તો એની હરખભેર નોંધ લેવાવી જોઈએ. પંચાતિયાઓને આમ કરવું ન ફાવે તો એમની સર્વ વ્યૂહરચનાઓ એમને મુબારક' (પૃ.118) મહેતા સાહેબ પાસેથી પોતે ઘણું શીખી છે, તેનો રણકો એકથી વધુ વખત આત્મકથામાંથી મળે છે. પરંતુ મહેતા સાહેબના મૃત્યુ સમયે આત્મકથાકાર નજીક ન હોવાને લીધે છેલ્લા પળે પ્રિય સ્વજનને વિદાય ન આપી શક્યાનો વસવસો પણ પ્રગટ થયો છે. મહેતા સાહેબના મૃત્યુ બાદ નોકરીના ચૌદ વર્ષ બાકી હોવા છતાં કોલેજમાંથી મુક્તિ રાજીનામું મૂકી દે છે. ત્યારબાદ બાકીનું શેષ જીવન સંસ્થા માટે- મનગમતી પ્રવૃત્તિમાં- નંદિગ્રામ સાથે જોડાય છે.

સુડતાળીસ વર્ષની વયે નંદિગ્રામ ખાતે ઇ.સ. 1995માં પહેલી વખત નીલમણિ (વિનોદ મેઘાણી- ઝવેરચંદ મેઘાણીનો પુત્ર)ને મળે છે, લગ્ન કરે છે. લેખિકાએ પોતે સ્વીકાર્યું છે કે એ સમયગાળામાં 'નીલમણિ એનું આત્મીય પાત્ર ગુમાવી બેઠેલો અને હું મારું.' (પૃ.129) જે વિચારોથી પોતે ભેગા થયા હતા તે સંબંધ એટલી ઉંચાઈ પ્રાપ્ત કરી શક્યો નથી. તેનું સ્પષ્ટ બયાન આત્મકથામાં સત્યની પ્રતીતિ કરાવે છે. મુક્તિ તથા નીલમણિના સ્વભાવ અલગ હોવાથી સુરતથી દૂર વલસાડ- અબ્રામામાં 'સખ્ય'માં લગ્ન કરીને સાથે રહેવા જાય છે. પરંતુ તે 'સખ્ય' એટલું ઉપકારક નીવડતું નથી. છતાં તે સંબંધોને તેમને સાચવ્યા હતાં. પોતાના હૃદયમાં રહેલા દુઃખને તેમને બાપુજીને (મેઘાણીને) પત્ર લખીને પ્રગટ કર્યું છે. તે પ્રસંગને વાંચતા તેમના અને નીલમણિ વચ્ચેના સંબંધનો ભાવકને તાગ મળે છે. આ ઉપરાંત નીલમણિને હૃદયરોગનો હુમલો આવે છે તે સમયને વર્ણવતા લખ્યું છે કે, 'એ ક્ષણે આમ બોલવાનું તો ન બન્યું છતાં એક તીવ્ર ભાવ જાગેલો, નીલમણિનો બરડો પસવારવાનો, એને કપાળે અને માથે હાથ ફેરવવાનો. આ સહજ ઉમળકોયે અવ્યક્ત જ રહ્યો. નીલમણિને આવું વર્તન ગમશે કે કેમ, એ દ્વિધામાં પેલી ક્ષણ તો વહી ગઈ.' (પૃ.૧૩૪)

બરડે ને કપાળે હાથ ન ફેરવી શકતી મુક્તિની અવ્યક્ત રહેલી લાગણી તીવ્ર રીતે આ પ્રસંગમાં વ્યક્ત થઈ છે.

નીલમણિના મૃત્યુ પછીનો સમય આત્મકથાકાર પ્રાણીઓ, પક્ષીઓ વગેરે સાથે વ્યતીત કરે છે, તેની ચર્ચા આત્મકથામાં કરી છે. ફૂતરા-સોનું સાથેનું આત્મીય જોડાણ તથા રોગમાંથી મુક્ત કરવા જે ઈન્જેક્શન આપવું પડે છે તે પ્રસંગ ભાવક ને પણ ભાવુક કરી નાખે છે. ઉપરાંત પંખીઓ, ખિસકોલીઓ, સાપ વગેરે પ્રત્યેનો નિસ્વાર્થ પ્રેમ પણ નિરૂપાયો છે.

આત્મકથામાં નિરૂપાયેલા પ્રસંગોમાં- ચાર વર્ષની બાળકી પર શિક્ષક દ્વારા કરવામાં આવતો જાતીય હુમલો, સુજાતા મનોહરવાળો કેસ, સોહરાબુદ્દીન કેસ, પાડોશી દ્વારા ઝાડ કાપવામાં તથા થડમાં એસિડ નાખવાવાળો પ્રસંગ વગેરે પ્રસંગોમાં હિમાંશી શેલતે અન્યાય સામે અવાજ ઉઠાવ્યો છે. તથા તેમાં ભોગ બનેલા લોકોની મદદ કરી છે, આ કારણે પોતાને જે વેઠવાનું આવ્યું છે, તે વેઠ્યું છે. મુક્તિએ સ્ત્રીના જીવનને નીકટથી જાણ્યું છે. 'એક ધાર્યું સ્ત્રીના

શરીર પર નજર કરતાં પુરુષો સામે શું કરવું?', દાદાનાં એક ભાભી ચાળીસેક વર્ષની ઉંમરે બળી મરે છે. તે સ્ત્રી કેમ સળગી મરી હશે? જેવાં અનેક અકબંધ પ્રશ્નો આત્મકથાકારને સ્પર્શ્યા છે.

લેખિકાના બાળપણનું ખૂબ ઓછું જાણીતું નામ 'મુક્તિ' પરથી લખાયેલી આત્મકથા 'મુક્તિ-વૃત્તાંત'માં સત્યનો રણકો સંભળાય છે. આત્મકથામાં આપેલ ચિત્રો એ અર્થસભર છે. તો ભાષામાં સચોટતા જોવા મળે છે. 'ઈતરા', 'બળતરાનાં બીજ', 'બારણું' જેવી વાર્તાઓ આ આત્મકથા વાંચતા યાદ આવે છે. તો આત્મકથામાં દાદાજીનું શબ્દચિત્ર, માનું મુક્તિ સાથેનું જોડાણ, મહેતા સાહેબ તથા નીલમણિ સાથેનાં સંબંધો -વગેરે પ્રસંગમાં મુક્તિનું અંતરજગત નિરૂપાયું છે- પ્રગટ થયું છે. આ ઉપરાંત સાહિત્યપ્રેમ, સાહિત્યક મિત્રો, ચિત્ર-નૃત્ય-સંગીત વગેરે કળા પ્રત્યેનો અનુબંધ, બાળપણના વિવિધ પ્રસંગો, લાચાર સ્ત્રીઓ તથા રઝળતા બાળકો વિષે, ગુમ થતી નાની વયની બાળકીઓ વિષે તથા સ્કૂલ, કોલેજ, સત્યાગ્રહ, આઝાદી પછીના આંદોલનો, સુરતમાં થયેલા વિવિધ અનુભવો-વગેરે પ્રસંગોનું વર્ણન આત્મકથામાં આત્મકથાકારે કર્યું છે. આ સિવાય થોડીક બાબતો એવી પણ છે જે ભાવક ને ખટકે છે જેવીકે, શું મુક્તિના મહેતા સાહેબ સાથેના સંબંધોને એટલી સહજતાથી પરિવારવાળા એ સ્વીકારી લીધા હશે? આ સંબંધોને કારણે મહેતા સાહેબના કૌટુંબિક જીવન પર કોઈ અસર નહીં થઈ હોય? લગ્ન ન કરવાનો નિર્ણય લેતી મુક્તિ એવો કયો પ્રસંગ બન્યો કે તેમને નીલમણિ સાથે લગ્ન કરવાનું નક્કી કર્યું? તો 'ધબકારા ચૂકી જવાય એવા તીવ્ર વળાંકો અંગત જીવનમાં આવ્યા છે.'(શબ્દસૃષ્ટિ-દીપોત્સવી વિશેષાંક, ઓક્ટોબર-નવેમ્બર, ૨૦૦૯, પૃ.૨૮૭) કદાચ તેવા વળાંકો વર્ણવવાના બાકી છે, જેવી બાબતો ભાવકને ખટકે છે. પરંતુ મહેતા સાહેબ સાથેના સંબંધ હોય કે નીલમણિ સાથેના સંબંધો- તેમાં તેમની સચ્ચાઈનો રણકો પ્રગટ થયો છે તેનો ભાવકને અનુભવ થયા વગર રહેતો નથી. પહેલી જૂન-૨૦૧૪ના રોજ આવેલો પહેલી વખતનો હૃદય રોગનો હુમલો, તેમને હલાવી મૂકે છે. પોતાની જાત સાથેના સંવાદમાં 'પોતે કેવું મૃત્યુ ઈચ્છે છે?' જેવા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તે જણાવે છે કે, 'રૂદ્રનાથ મહાદેવનો ઉલ્લેખ કરેલો મેં. એ મંદિરની અગાશીમાં ધુમ્મટ ફરતે હવામાં બેય હાથ ફેલાવી, એને પાંખો પેઠે ફફડાવતી, પુરજોશમાં ચક્કર પર ચક્કર લેતી એક ખુદમસ્ત છોકરી ક્યારેય ઊડવાની છે એ જોવા બેઠી છું. આ રીતે ઊડી શકાય છે એવો એનો ભરોસો તૂટવા દેવો નથી.' (પૃ.૧૮૪)

અંતે આ આત્મકથાનું ગદ્ય ધ્યાન ખેંચનારું છે. ક્યાંક સંવાદ, ચિંતન, સંભાષણ, સ્વગતોક્તિ, વર્ણન, કથન, પત્રલેખન, વગેરે દૃષ્ટિએ આ આત્મકથા ઘડાઈ છે. ભાષા આત્મકથાનું ધરણું છે. વાર્તાલેખનની સચોટતા અહીં પણ ધ્યાન ખેંચે છે. આરંભ અને અંતમાં મુકેલી શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની કાવ્ય પંક્તિ વિચારપ્રેરક છે. એક નાના કસબામાં જન્મેલી એવી નારીના જીવનમાં કેવી કેવી ઘટનાઓ બને છે, તેની ગાથા 'મુક્તિ-વૃત્તાંત' છે. વિચારપ્રેરક તથા લગ્ન ન કરતી અથવા મોટી ઉંમરે લગ્ન કરતી એવી નારીના જીવનમાં જે પ્રશ્નો ઊભા થાય છે. તેનો સામનો કરતી નારીની ગાથા છે.

સંદર્ભ:

- ૧) મુક્તિ-વૃત્તાંત, આત્મકથા, અરુણોદય પ્રકાશન, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ- જાન્યુઆરી-૨૦૧૬
- ૨) સર્જન પ્રક્રિયા અને નારી ચેતના (કેફિયત), સંપાદક-ઉષા ઉપાધ્યાય, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન્સ, અમદાવાદ, આવૃત્તિ- ૨૦૦૫,
- ૩) “મુક્તિ-વૃત્તાંત’: આપણા આત્મચરિત્રસાહિત્યનું મુક્તવૃત્તાંત’, ઉત્પલ પટેલ, ‘પરબ’, સપ્ટેમ્બર- ૨૦૧૬
- ૪) મુક્તિ-વૃત્તાંત-હિમાંશી શેલત, બિન્દુ ભટ્ટ, ‘પ્રત્યક્ષ’, એપ્રિલ-જૂન, ૨૦૧૬
- ૫) શબ્દસૃષ્ટિ-દીપોત્સવી વિશેષાંક, ઓક્ટોબર-નવેમ્બર, ૨૦૦૯

નીતિન રાઠોડ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,

ગુજરાતી વિભાગ,

ડો. એ.પી.જે. અબ્દુલ કલામ સરકારી કોલેજ,

સિલવાસા- ૩૯૬૨૩૦,

યુ.ટી. ઓફ દાદરા એન્ડ નગર હવેલી.